

Nazim M. Mammadov Azərbaycan MEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qarabağ tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.e.d.

yerlərində olduğu kimi, yalnız yağış çox olduğundan günəşin istiliyi zəifləyir. Dumanlar ən çox payızda və yazda olsa da, Şuşada hava quru keçir. Duman ən çox səhərlər olduğundan bu insan orqanizminə müsbət təsir edir və bəzi xəstəliklərin müalicəsi üçün əhəmiyyətlidir. Professor K.A. Yeqorov qeyd edirdi ki, Şuşa iqlimi – vərəm xəstəliklərinin, qan azlığının, ağır qızdırmanın, göy öskürəyin, ciyər iltihabının, həddindən artıq yorğunluğun, plevrit və başqa xəstəliklərin dərmanıdır. Şuşanın iqlimi burada yaşayan insanların bədəninə möhkəmliyini yaxşılaşdırır. Bütün bunlarla yanaşı «Şuşa mənzərələri» – «Qız qayası», «Yuxarı Daşaltı», «Qırx pilləkən», «Şırşır» və başqa gözəl mənzərələr insanın şəfa tapmasına kömək edir və yorğunluğunu çıxarır [90].

Şuşa, həm də tariximizin yadigarı olan abidələr diyarıdır. Şuşa abidələrini öyrəndikcə yaddaşımız daha da möhkəmlənir və Şuşa şəhərində olan məhəbbətimiz artır. Belə abidələrə misal olaraq, Şuşanın 5 kilometr cənubunda Zarışlı (Daşaltı) çayının (Qarqar

yaşmış Məşədi Əkbərin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bitkilərlə müalicəsi bütün Dağlıq Qarabağda, Azərbaycan da məşhur idi. Suyu turş olan və mədə xəstəliklərinin, iştahsızlığın dərmanı olan «Turşsu» Şuşanın 18 kilometrliyində yerləşir. «Turşsu»yun xüsusi ürəkəcan mənzərəsi vardır. Həmçinin yel xəstəliklərinin dərmanı olan «Dəmirsu» da burada yerləşir. Şuşada belə sular çoxdur. Məsələn, Şırlan kəndi yaxınlığında «Köhnə şir» dağının ətəyində «Xəlfəli» çayı ilə «Sarı Baba» bulağının görüşdükləri yerdə mədə və bağırsağ xəstəliklərinin dərmanı olan daha bir turş su çıxır. Həmin suyun başqa sularından fərqi ondadır ki, Şırlan suyu digər tərkibli sulara qarşıda rəngi dərhal dəyişir. Şuşanın kaliumlu və karbonatlı bulaqları 12 saat ərzində 500 min litr su verir.

Şuşanın hər yeri – «İsa bulağı»da, «Turşsu»yu da, «Fındıqlı gölü»də, «Cıdır düzü»də, «Qırx pilləkən»i də şəhərə gözəllik verir, onun qiymətini birə min artırır. Şuşanın «Sarı Baba» adlanan ərazisində azbest yataqları vardır ki, bu yataqlardan təkə Azərbaycan

dan 3,8 min hektarı əkin sahələridir. Əkin sahələrindən yalnız 0,1 min hektarı suvarılır. 3,4 min hektar əkin sahəsinin 1,5 min hektarında dənli və paxlalı bitkilər – xüsusilə, buğda, arpa, qarğıdalı əkilir. Ərazidə quraqlığa davamlı, bərk buğda sortları əkilir. «Arandəni», «Şirvəndəni», «Şərq», «Sevinc» sortları buna misaldır. Əkin sahəsinin 0,1 min hektarında çoxillik bitkilər əkilir. Şuşanın çoxillik bitkiləri arasında Şah-tut ağacları görkəmli yer tutur. Çox qulluq tələb etməyən bu ağac Şuşada qədimdən becərilir. Şah-tut spirt istehsalında əsas xammaldır. Bundan başqa, ondan az miqdarda bəhmöz hazırlanır, təzə halda yeyilir. Tut sahələri ildən-ilə genişləndirilirdi. Çünki tut ağacı həm də ipəkçiliyin əsas yem bazasıdır. Əkin sahələrinin 6 faizində tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof əkilir. Kartof yerli əhalinin tam tələbatını ödəyir. Hətta həyətəni təsərrüfatlarda da kartof əkilir. Şuşanın kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan 0,3 min hektarı biçənəklər, 16,7 min hektarı otlaqlardır. Şuşanın iqtisadiyyatında heyvandarlıq əsas yer tutur.

ŞUŞANIN QISA TARİXİ-COĞRAFİ İCMALI

Şuşa — dünyaya böyük maddi və mənəvi mədəniyyət bəxş etmiş, Qarabağın bol sərvətə, mülayim iqlimə, zəngin bitki və heyvanlar aləminə malik tacıdır.

(Əvvəli ötnə sayımızda)

Hələ vaxtilə sovet quruluşu dövründə vilayət rəhbərliyi Şuşa meşələrinə biganə yanaşmış və heyvandarlığın inkişafı məqsədilə Şuşa meşələri tədricən qırılması ilə əlaqədar get-gedə meşələr mənzərələrini dəyişib seyrəkləşmiş və otlaqlara çevrilmişdir. Şuşada bir neçə seysmik ocaq müşahidə edilmişdir ki, bunların zəlzələ gücü 5-6 baldan artıq olmur. Lakin 1903 və 1932-ci illərdə Şuşada gücü 7 bala çatan zəlzələlər baş vermişdir.

Şuşa özünün təbii mənzərəsi, gözəl havası, saf suyu, tərifli İsa bulağı, Turş suyu ilə bütün dünyada tanınmışdır. Narzana oxşar bir neçə mədən suları içərisində Şuşa şəhərindən 19 kilometr cənub-qərb tərəfdə olan lisaqor aşırımını yaxınlığındakı lisaqorsk mədəni daha böyük müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Təbiətinin gözəlliyinə, iqliminin saflığına görə Şuşa Qafqazın yaradığı hesab edilmişdir. Sağlamlıq və istirahət məskəni, Qarabağın ən gözəl guşəsi olan Şuşa uzun ömürlülər diyarıdır. Ərazidə yaşamış 157 yaşlı Qabil kişinin, 146 yaşlı Həsən Qambalıyevin və başqalarının adlarını fəxr-lə çəkmək olar. Müalicəvi əhəmiyyətə malik Şuşa iqlimi dünya alimləri tərəfindən öyrənilmişdir. Professor Fiqrovskiyə görə Şuşa — Kislovodsk və Abastumani kurortlarına bərabər, İsveçdəki Davos kurortlarından üstündür.

Şuşanın iqlimi, qışı quraq keçən mülayim isti və qışı quraq keçən soyuq iqlim tipinə aiddir. İqlim nisbətən mülayim və mötədildir. Şuşada yay sərin, qış isə mülayim keçir. Ərazidə daim zəif şərq küləyi əsir. Şuşada həm yayda, həm də qışda günəşli gün çox olur. Havanın orta illik temperaturu 8 dərəcə selsidir. Orta yanvar temperaturu – 1,5 dərəcə selsi (-1-4 selsi dərəcə), orta iyul temperaturu 18,5 dərəcə selsidir (+16+19 dərəcə selsi). Şuşada yağının orta illik miqdarı 700-800 millimetrdir. Qafqazın başqa

çayının qolu) sol sahilində, Qarabağ dağ silsiləsi ətəyində Daşaltı kəndində müdafiə qalasını, XVIII əsrdə İbrahim Xəlil xanın tikdirdiyi sığınacaq evini, lövhəni, hamamı; uzunluğu 125 metr, eni 20 metr olan (e.ə. IV-II minilliyə aid) Şuşa mağarasını; Şuşanın 15 kilometrliyində yerləşən Maliböylü kəndindəki tunc dövrünə aid kurqanları, Qarqarların və Albaniya dövlətinin adının saxlanmasına aid toponimləri (Qarqar çayı, Ağvon çayı, Ağvon düzü) və başqalarını göstərə bilərik. Şuşa abidələri, əsrlər boyu müxtəlif dövrlərdə torpaqlarımıza basqın etmiş yağılar tərəfindən dağıdılmış və xarabalıqlara çevrilmişdir.

Şuşanın təbii gözəlliyini daha da artıran onun meyvə bağlarıdır. Belə ki «Aşağı Daşaltındakı» tut bağları, «Şuşa albuxarası», «Mələykə armudu», «Çanaxçı xiyarı», «Zarışlı qaymağı», «Xəlfəli moruğu» və başqaları Şuşanın qiymətini daha da artırır. Şuşa meşələrindəki dərman bitkiləri – itburnu, bağayarpağı, ağtikan, üskükotunun hər bir yarpağı müəyyən xəstəliklərin mülhəmidir. Vaxtilə Şuşa şəhərində

baycanda deyil, bütün İttifaq miqyasında istifadə edilirdi.

Beləliklə, Şuşa zəngin və tayı-bərabəri olmayan kurort-turizm ehtiyatlarına malikdir. Onların əsasını isə ərazinin səfalı, təmiz dağ havası, meşələri, müalicəvi əhəmiyyətli mineral suları, bulaqları, mənzərələri, alp çəmənlikləri, tarixi abidələri, yerli əhalinin qonaqpərvərliyi və sair təşkil edir. Çox təəssüf ki, bunlar tamamilə dağıdılıb, erməni faşistləri tərəfindən məhv edilmiş, talanmış, azərbaycanlılar isə öz ata-baba məskənindən qovulmuşlar. Hər halda gec-tez torpaqlarımızdan erməni cəlladlarının qovulacaqlarına, həmvətənlərimizin öz doğma el-obasına qayıdacağına inanırıq.

Şuşanın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı üstünlük təşkil edir. Şuşa çoxsahəli kənd təsərrüfatına malikdir. Əsas kənd təsərrüfatı sahələri heyvandarlıq, tütüncülük, bağçılıq, tərəvəzçilik, arıçılıqdır. Şuşada kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi 20 min hektardır (1988-ci il məlumatı). Şuşada 25 kolxoz, 5 sovxoz fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar-

Ona görə də təsərrüfatın 53 faizində heyvandarlıq üçün əhəmiyyətli olan yem bitkiləri əkilir. 1987-ci il məlumatına görə Şuşanın təsərrüfatında 5,2 min qaramal, 15,2 min baş davar var idi. Burada, həmçinin quş da saxlanılır.

Şuşada kənd təsərrüfatı texnikası təmiri müəssisəsi, Şərq musiqi alətləri fabriki, Elektrik şəbəkəsi, Qarabağ ipək kombinatı, istehsalat kombinatı, çörək-bişirmə müəssisəsi, Bakı radio-qayıma birliyinin 1 saylı filialı fəaliyyət göstərirdi. Çox təəssüflər olsun ki, yuxarıda adlarını sadaladığımız və adları çəkilməyən müəssisələrimiz xain qonşularımız tərəfindən ələ keçirilmişdir.

1932-ci ildən Şuşada «Şuşa» qəzeti çap edilməyə başlamışdır. Həmin qəzetin adı dəyişdirilərək 1938-ci ildən «Sosialist maldarlığı», 1963-cü ildən «Kolxoz bayrağı», 1966-cı ildən «Şuşa kurortu» adlandırılmışdır. 1965-ci ildən isə Şuşada yerli radio verilişləri redaksiyası fəaliyyətə başlamışdı.

1987-ci il məlumatına görə, Şuşanın 22 ümumtəhsil məktəbində (bunlardan 1-i ibtidai, 4-ü səkkizillik, 17-si orta məktəb idi) 4075 şagird; 7 məktəbəqədər müəssisəsində 565 uşaq, 1 orta texniki peşə məktəbində 324; 2 musiqi məktəbində 451 şagird, Mədəni maarif məktəbində 643, Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda 530 tələbə təhsil alırdı. Bunlardan başqa, Şuşada 6 mədəniyyət evi, 12 klub, 20 kitabxana, 20 kinoqurğu da fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlarla yanaşı, iqlimi kurort olduğundan, ərazidə 135 çarpayılıq 2 xəstəxana müəssisəsi, 11 feldşermama məntəqəsi, sanitariya-epidemioloji stansiya, sanatoriya, istirahət evləri, pioner düşərgələri, turbaza var idi.

Təəssüf doğuran bir həqiqəti qeyd etməliyik ki, «Alınmaz qala» adlandırılan Şuşamız xəyanətin, biganəliyin qurbanı oldu. Hər şey dağıdıldı, yandırıldı. Şuşanın günahsız insanları isə öz doğma vətəninə qaçqına, köçkünə, didərginə çevrildi.